

«Төрээн (тыва) чогаал» эртеми: *кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-чорудулгазы эрттирериниң болгаш ужур-утказының онзагайы*

5-9 класстар: «Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери»

10 класс: «Уран сөстүң чажыттары».

11 класс: «Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү»

ЫДЫК ЫРЫ

1. Кижизидилге
2. Эртем
3. Чурагайлыг технология

1. Арт-арттың оваазынга
Дажын салып чалбарган
Танды, Саян ыдыынга
Агын өргээн тыва мен.
Кожумаа:
Мен – тыва мен
Мөңгө харлыг дагның оглу мен.
Мен – тыва мен,
Мөңгүн суглуг чурттуң уруу
мен.
2. Өгбелерим чуртунда
Өлчей тарып иженген,
Өткүт хөөмей ырынга
Өөрүп талаан тыва мен.
3. Аймак чоннар бүлези
Акы-дуңма найыралдыг,
Депшилгеже чүткүлдүг
Демниг чурттуг тыва мен.

август 11, 2011 чыл.

Уран чүүлдүн хевирлери

Девискээрлиг
(статиктиг, көөр)

Уран чурулга
Живопись
Ус-тывыш
Скульптура
Дизайн

Синтетиктиг
(көөр болгаз дыңнаар)

Музыка (аялга)
Чечен чогаал

Түр каданың
(оюн-көргүзүглүг)

Театр
Кино
Цирк
Танцы-сам

Төрээн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунун чонунун ёзу-чаңчылдарының, чүдүлгө-сүзүглелиниң үндезиннеринге кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир. Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Илеткелчи: Л.Х. Ооржак

«Тыва чогаал» - кижиниң угаан-медерелин делгем хевирлээр эртем: *кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-чорудулгазы*

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛДҮН
ӨСКЕ ХЕВИРЛЕРИ
5-9 класстар

УРАН СӨСТҮҢ ЧАЖЫТТАРЫ. ЧОГААЛ –
АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ
10-11 класстар

«Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери» аттыг чижек ажылчын Программа өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттарының (дараазында – ӨФКС) кол ниити болгаш ортумак ниити өөредилгениң негелделеринге болгаш «Төрээн (тыва) чогаал»

Программаның сорулгаларына даянып кылдырган.

Программа өөреникчилерниң бот-тускайлан сонуургалдарын, филологтуг эретмнерге сонуургалдыг, профессионал шилилгелерин хандырап сорулгалыг.

Өөредилге девискээрин кичээл үезинде, кичээлден дашкаар болгаш немелде өөредилгеге Чаңгыс аайлашкак байдалдарында турарын авторлар кичээнгейге алган.

ӨФКС-түң сүмелээни модельдерниң бирээзи – өөредилге-угаап-шиңгээдир ажыл-чорудулганы үндезин кылдыр алган, ажылдың кол угланыышкыны эртемнер аразының холбаазын уругларга таныштырап, номчукчунуң бижик-биликтиин (функционалдыг грамотность) хевирлээри.

Келир үениң хамаатызын чараш мөзү-шынарлыг, Россияның биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын төрээн чоннуу-биле бир дөмей шиңгээдип, хүндүлөп, сагып чоруур, делгем билиглиг, бедик мөзү-бүдүштүг хамаатыны амыдыралга белеткээрин Программада чугулалап турар.

**Программаны ажылдап кылганының чугулазы
чүдөл?**

«Тыва чогаал» - кижинин угаан-медерелин делгем хевирлээр эртем: *кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-чорудулгазы*

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

**ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БОЛГАШ УРАН
ЧҮҮЛДҮН ӨСКЕ ХЕВИРЛЕРИ**
5-9 класстар

**УРАН СӨСТҮҢ ЧАЖЫТТАРЫ. ЧОГААЛ –
АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ**
10-11 класстар

5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»

**«Төрээн (тыва) чогаал» ному-биле
чүүлдешкээ:**

Тускай демдеглелдер:

- ❖ литература болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери;
- ❖ немелде медээлерни дилээли;
- ❖ шинчилел ажылын чорудаалы;
- ❖ чогаадыкчы номчулга;
- ❖ чугаавысты сайзырадылы;
- ❖ бот-тускайлаң ажылдаары.

Ужур-уткалыг кезээ:

«Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы» Тыва чогаалдың төөгү, уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый харылзаалы. Аас чогаалы: бурун чугаалар, чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер. Улустуң чогаадылгазы (фольклор) болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуң аас чогаалы. Ооң ниитилелге ужур-дузазы, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары Фольклор болгаш уран чурулга. Чоннуң амыдыралы – уран-чүүлдүн хевирлеринде Ховар үнүштер болгаш бойдустуң бүдүрүлбаазын чүүлдери.

**«Тыва чогаал» эртеми - кижининг угаан-медерелин делгем
хевирлээр эртем: *кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-
чорудулгазы***

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

6 класс

**«Чечен чогаал болгаш болгаш
үлегер домактар»**

7 класс

«Чечен чогаал болгаш театр»

6 класс

**«Чечен чогаал болгаш
болгаш
үлегер домактар»**

«Үлегер сөсте нүгүл чок»

7 класс

**«Чечен чогаал болгаш
театр»**

Ужур-уткалыг кезээ:

Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилеп эгелээнининг айтырыглары. Көшкүн тыва чоннуң амыдыралы. Улусчу ужурлар болгаш шүлүктөр. Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны – үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы. «Алды аргалыг, беш мегелиг»

Ужур-уткалыг кезээ:

Чогаал болгаш театр делегейи. Тыва театр болгаш баштайгы артистер. Театр уран чүүлүнде уран чүүлдүң бүгү хевирлерининг каттышканы Тема. Көдүрттүнген чидиг айтырыг. Идея. Овур-хевирлер. Авторнуң чогаадыкчы көрүжү. Персонажтар дугайында билиг. Монолог. Маадырның иштики делегейи. Чогаалчының бодалы болгаш режиссёрнуң көрүжү. Шии чогаалында төөгү, ыры-хөгжүм, делегей культуразы, этика болгаш өске-даа эртемнернинг харылзаалыының илереп кээри. «Куклалар театры».

Бурун чугаалар дугайында билиг. Чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер. Номда онаалга: өске чоннарда нептерээн тоолчургу, төөгү чугаалар билир силер бе? Интернет четкизин ажыглап, ындыг чогаалдар-биле таныжып номчуңар. Бойдус дугайында бурун чугаалар (одучу киж) «Игилчи киж дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл». Фольклор болгаш уран чурулга	Кичээл-таныштырылга Лекция	Бурун чугаалар дугайында медээни таблицага киир бижиир. Бурун чугааларның укталгалыг болгаш сагылгалыг деп ийи бөлүүн шингээдир. Укталгалыг: октаргай болгаш оран-делегей, халаптар, кижиниң, делегейниң болгаш дириг амытаннарның, черлер аттарының тывылганының дугайында бурун чугаалар. Сагылгалыг: оран ээлери болгаш бүдүрүлбаазын чүүлдер, тайгатаңды, арт, суг бажының ээлериниң дугайында, элдеп-бүдүштүг дириг амытаннар, ховар үнүштер, бойдуста бүдүрүлбаазын чүүлдер, онзагай кижилер дугайында, шажын-чүдүлгеге хамаарышкан тоолчургу чугаалар деп бөлүктээшкенин бижиир.	Бурун чугаалар дугайында билигни уругларга таныштырар. Бурун чугааларның (чүдүлге чок), сагылгалыг (чүдүлгелиг) хевирлерин өөредир. Бурун чугааларның утказында болуушкуннарга даянып, бөлүкээшкенин өөредир. Бурун чугааларга хамаарыштыр чаңчылдарның тыптып турарын, тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чурулгазында бурун чугааларга хамаарышкан чуруктар-биле таныштырар Мифы и легенды Тувы» деп 2017 чылдың календары-биле уругларны таныштырар.
Чоннун узак болгаш ханы, делгем угааны – үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы	Кичээл-ажык чугаа (кичээл-ужуражылга)	Тыва болгаш өске-даа чоннарның үлегер домактарында ханы өөредиглиг, кижизидилгелиг уткалыг бодалдар барының дугайында чугаага киржир (дыңнадыын таныштырар)	Уругларның аас чугаазын байыдар, чараш аажы-чаңга кижизидер сорулгалыг ада-иелер, улуг назылыг азы чечен-мерген кижилер чалап, ужуражылга-кичээлди эрттирер

Номда онаалга: Улуг улус-биле (башкылар, ада-ие, эртем ажылдакчылары, хоочуннар-биле) сүмележиپ тургаш, “Алды арга, беш меге” деп үлегер домакка хамаарыштыр билип алганыңарга немей медээден чыып ажылдаңар (5 класс)

«Алды аргалыг, беш мегелиг» 6 арга: өргүл кылыры; тергиин мөзү-шынарлыг болуру; шыдамык болуру «Шолук сагыш човадыр, сыяп сагыш суксадыр»; кызымак (чүткүлдүг) болуру «Күзээнин – чедер, сураанын – тывар»; угаан быжыглаары (даян кылыры) «Боданганы ботка херек» «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле. Хөйүнүң аразыңга сөзүң быжыгла»; мерген угаанныг болуру.

5 меге: хевирниң чыыжы меге (хоозун); минниешкиниң чыыжы меге (хоозун); ылгаашкынның чыыжы (танып көрүп аары) меге (хоозун); тургузуушкун (кезектерниң чыгып келгени чыыжы) чыыжы (сагыш-сеткил) чыыжы меге(хоозун) «Бак сагыш башка халдаар», «Эткен сөс ээзин эргиир»; угаан-медереледе (угаан-сарыыл) меге (хоозун).

8 класс

**«Тыва чогаал» - кижиниң угаан-медерелин
делгем хевирлээр эртем: кичээлден дашкаар
өөредилге ажыл-чорудулгазы**

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

8 класс

«Чечен чогаал болгаш уран чурулга»

8 класс

**«Чечен чогаал болгаш
уран чурулга»**

Ужур-уткалыг кезээ:

Чурумалдыг уран чүүл дугайында билиг. Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. Чурукчу мергежили. Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чүүлү. Ном графиказы. Чонар-даш уран чүүлү – тыва чоннуң культуразының онзагай демдээ.

Уран чурулга болгаш чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижи, оларның аразында холбаа. Хаяда чурумалдыг бижиктер.

Тыва культураның хөгжүлдезинге үлүүн киирген, киирип чоруур чурукчулар. Тыва улустуң эт-херексел кылырының уран чүүлү: чазаныры, хээлээри, даараныры, каастаары, шуткууру.

Тыва литературада хээлер дугайында чогаалдар.

Компьютерлиг графика. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи – тыва чоннуң төөгүзүнүн, культурлуг амыдыралының шыгжамыры

9 класс

«Тыва чогаал» - кижиниң угаан-медерелин делгем
хевирлээр эртем: *кичээлден дашкаар өөредилге*
ажыл-чорудулгазы

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

9 класс

«Чечен чогаал болгаш аялга»

9 класс

«Чечен чогаал болгаш
аялга»

Ужур-уткалыг кезээ:

«Музыка – чоннуң сеткил-сагыжы болгай» (А.Чыргал-оол).

Ыры-шоор болгаш аялга.

Уран чүүлдүң хевирлеринде тема, идея, сюжеттер болгаш окур-хевирлер. Тыва чоннуң амыдыралында ыры-шоор. Тыва кожамык. Маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аяны. Көшкүн аймактарның база тываларның эрте-бурунгу төөгүзүндө ырылары.

Тываның билдингир профессионал болгаш бот-тивынгыр тыва композиторлар. А.Б. Чыргал-оол – бирги тыва профессионал композитор. В. Токаның чогаадыкчы ажил-ижи. А. Г. Йомужап – Тываның онзагай салым-чаяанныг херээжен композитору. Чаа авторлар болгаш ырылар.

М.Н. Ооржак «Шүлүк болгаш аялга». С.Б. Пюрбю, С.К. Тока, С. А. Сарыг-оол, К-Э.К. Кудажы, М.Б. Кенин-Лопсан, С.С. Сүрүң-оол, Ю.Ш. Кюнзегеш, Е.Т. Танова, А.А.

Даржай, Ч.Ч. Куулар, Э.Б. Мижит, Н.Ш. Куулар

Ш.М. Суваң, М.А. Күжүгет, З. А. Намзырай, С.С. Комбу оларның ыры болган шүлүктери. Аялга бижиир чогаалчылар. Бичиилерге тааланчыг аялгалар.

10 класс

**«Тыва чогаал» - кижиниң угаан-медерелин делгем
хевирлээр эртем: кичээлден дашкаар өөредилге
ажыл-чорудулгазы**

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

УРАН СӨСТҮҢ ЧАЖЫТТАРЫ
10 класс

10 класс
«Уран сөстүң чажыттары»

Ужур-уткалыг кезээ:

Уран сөстүң чажыды деп чүл? Чечен чогаалдың уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый холбаалыы. Сөзүглел. Уран сөс, ооң уран чечен ужур-утказы. Чогаалдың хемчээли болгаш бижиттинген төөгүзү. Чогаал тургузуу. Форма болгаш чогаалдың ужур-утказы. Шүлүк болгаш проза. Сюжет болгаш композиция Чогаал сайгарарының хөй талалыы. Төөгү-биография, культура хөгжүлдеси-биле чүүлдештир сайгарылга. Автор дугайында билиг.

Чогаалда көдүрттүнген чөрүлдээ: ужур-утказы болгаш туружу. Чечен чогаалдарда чагаа. Чогаалдарда чечен овур-хевирлер, пейзаж, оларның хүлээлгелери. Чогаалдарның аттары, оларның идеялиг ужур-утказы. Чечен чогаалда портрет. Чогаал маадырының даштыкы оуруу болгаш иштики сагыш-сеткилиниң илерээшкени.

Чечен чогаалды шинчилээриниң чугулазы. Чечен чогаалда деталь, символ. Тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнде «үш» деп сан: улустуң аас чогаалында болгаш шүлүктерде символдар.

Стиль. Уран чүүлдүң бүгү хевирлеринде чогаадыкчы аян. Стилистиктиг фигуралар, троптар.

Чогаалда бижик демдектери, оларның ужур-дузазы.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдеси. Роман, шүлүглел жанры. Тыва чечен чогаалдың критиктери. Тыва литературада сойгалап-кыжырыыр жанр.

11 класс

**«Тыва чогаал» - кижинин угаан-медерелин делгем
хевирлээр эртем: кичээлден дашкаар өөредилге ажыл-
чорудулгазы**

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЛАР:

11 класс

ЧОГААЛ – АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ

**11 класс
«Чогаал –
амыдыралдың
көрүнчүү»**

Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү деп чүл? Уран чүүлдүн хевирлеринде тыва чоннуң амыдыралы.

М.К. Өлчей- О.К. Туң-оол М.Б. Э.Л. Донгак К-Э.К. Кудажы К-Э.К. Кудажы
З.А. Намзырай «М.Б. Кенин-Лопсан оларның чогаалдары.

Шүлүк чогаалында тыва хемчеглер. Илиглер, сөөмнер, карыштар; кырылар, төш чартыктары, кулаштар, дээрбек, кезиндектер (шилилгелиг) Ожук даштары (шилилгелиг). Хөнелер арбаннар, өрүглер (шилилгелиг). Шүлүк-чугаалар Хээлер. Маска, балды шүлүктөр. Проза-шүлүктөр. Челелер, шаанчактар, чамашкылар. Сонет, сонет чечээ. Тыва литературада сонет жанры. Монолог-шүлүктөр. Тыва улусчу кижизидилгенинң илерээшкени.

Класстан дашкаар ажыл-чорудулгага чижек Программа – өөредилгениң чаңгыс аай уг-шиин тургузарының аргазы

Ниити өөредилге программасы-биле чүүлешкээ

«Төрээн (тыва) литература» 5-9 класстар

«Төрээн (тыва) литература» 10-11 класстар

Ужур-уткалыг угланыышкыннары:

- улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, чоннуң ырызы, кожамыктар, бурун чугаалар, тоолчургу чугаалар, йөрээлдер, хам алгыжы, маадырлыг тоолдар (эпос), тоолчургу чугаалар;
- эрте-бурунгу түрк бижимелдер;
- амгы тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;
- литература теориязы (шиңгээдир ужурлуг кол билиглер).

Төөгү-культура, төөгү-литература, төөгү-бот-намдар, харылзаалыг мөзү-шынар угланыышкынның чогаалдарны сайгарып өөрениринге чечен чогаалдың ужур-утказын билип, чаа медээни боду дилеп тывар, бот-башкарныр, бот-тускайлаң сайзыраарын деткииринче угланган чогаалдарны өөредир. Кол угланыышкыннар: «Кижиги – ниитилел – күрүне», «Кижиги – бойдус – сайзырал», «Литература теориязы»

Чижек программа: чаңгыс аай **сорулгалар**, программаны шиңгээткениниң түңнелдери

Сорулга: чечен чогаалды аас чогаалының ханы ужур-утказынга болгаш үлегер чижектеринге база чурулга, ыры-шоор, театр уран чүүлүнүң хевирлери-биле чергелештир таныштырып, уругларның чогаал эртеминге билиин делгемчидеринге, кады ажылдаарынга тааарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандырар ажылдар: дыл, чогаал эртеминге салым-чаяанныг уругларны тывары; уругларның сонуургалын деткири; тыва дылга угаап боданырын болгаш чугаалаарын сайзырадыры.

Хевирлеттинер бот-тускайлаң түңнелдер :

хамааты
кижизидилге

патриотчу
кижизидилге

күш-ажыл
кижизи
дилгези

эстетиктиг
кижизидилге

күш-дамыр,
кадык-чаагай
амыдыралга
кижизидери

сагыш-сеткил,
мөзү-шынар
кижизидилгез
и

Чижек программа: чаңгыс аай **сорулгалар**, программаны шиңгээткениниң түңнелдери

Уругларның өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү-талалыг кылдыныглары, харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары, кады ажылдажылганы чорудуп билир бүгү талалыг кылдыныглары хевирлеттинер

өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү-талалыг кылдыныгларына хамааржыр дес-дараалаштыр **боданып билири** хевирлеттинер

өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү-талалыг кылдыныгларына хамааржыр **шинчилел ажылын чорудуп билири** хевирлеттинер

өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү-талалыг кылдыныглары хамааржыр **медээлер-биле ажылдап билири** хевирлеттинер

өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгларына хамааржыр **чугаалажып билири** хевирлеттинер

өөредилгениң башкарылгалыг. бүгү-талалыг кылдыныгларына хамааржыр **бот-башкарнып ажылдап билири** хевирлеттинер

өөредилгениң башкарылгалыг бүгү-талалыг кылдыныгларына хамааржыр **бот-хайгааранырып, сагыш-сеткил илерээшкинин угаап билири, бодун болгаш өскелерни хүлээп билири** хевирлеттинер

өөреникчилерниң кады ажылдажылганы чорудуп билири хевирлеттинер

Чижек программа: чаңгыс аай **сорулгалар**, программаны шингээткениниң түңнелдери

«Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге хамаарыштыр уругларнын шингээдип алыр түңнелдери

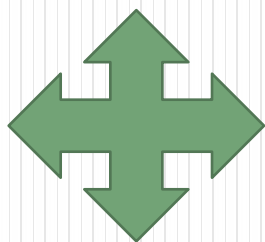
5-9 класстар

10-11 класстар

тыва чоннуң аас чогаалы тыва чоннуң төөгүзү ,
ажыл-амыдыралы, культура-биле холбаалыын
шингээдип алыр

улустуң аас чогаалының өөредиглиг ужур-утказы

төөгү болгаш
тоолчургу
чугаалар

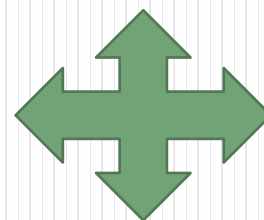

үлегер
домактарнын
ханы философчу
утказы

чечен чогаалдың уран чүүлдүн
хевирлери: чурулга, ыры-шоор,
театр-биле сырый холбаалыын
билир

Интернет четкизи, библиотека фондузу,
словарлар, удуртулга литературалар,
справочниктерден немелде медээ тып билир

чогаалда
чылдагаан-
түңнел
харылзааларны
тодарадып
билир

чогаалды
география, төөгү
болгаш өске-даа
эртемнер-биле
холбап, сайгарып
билир

чогаал теориязын делгем билир

чогаалдарда төөгү- биографтыг, төөгү-
культура хөгжүлделиг байдалдарны, чечен
девискээр болгаш чечен үени илередип
билир

Түңнел

Кымга? Чүнү? Канчаар? Кандыг түңнелдерлиг? **ӨӨРЕДИР?**

Чоннуң чаңчылчаан культуразының тыва чогаалда илереп келгени
Тыва чогаал болгаш уран чүүлдүң хевирлери
Уран чүүлдүң хевирлери ёзу-чаңчылдар
Тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү – чогаалдарда
Амыдырал болгаш уран чүүлдүң хевирлери

Чечен чогаал – уран чүүлдүң бир хевири.

Литератураның өзээнде уран чүүлдүң бүгү хевирлери доңнаттынган. **Автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу.**

Эпиграф: «Кандыг-даа төлдө талант бар. Чүгле ону үезинде эскерип, деткип, сайзырадыры чугула» Е. Танова

Өөрениринге сүмелээн ниити шактар:

5 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

6 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

7 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

8 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

9 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

10 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)

11 класс – 34 шак (неделяда **1 шак**)